

TARİHİ TÜRK LEHÇELERİ METİNLERİNİN TRANSKRİPSİYONLANMASINDA KAPALI é / i MESELESİ

Timur Kocaoğlu*

Genel Türk dilindeki kapalı é ünlü sesi bir tartışma konusudur. Genel Türkçede kök hecedeki é (kapalı e) meselesi üzerindeki tartışmaları 15. Yüzyıl Türk şairi ve dilcisi Ali Şir Nevâyî'e kadar geriye götürebiliriz:

Nevâyî 1499 yılında yazdığı **Muhâkemetü'l-Lugateyn** adlı eserinde Türk dilinin Arap alfabesiyle yazımı (imlası) ve o harflerin Türk dilindeki ünlü ve ünsüz sesleri karşılması hakkında ayrıntılı bilgi verirken, Arapça “y” (ي) harfiyle yazılan Türkistan sahası Türkçe metinlerde (“Çağatayca”da) bu Arapça “y” (ye) harfinin aslında Türkçe metinlerde üç ayrı ünlü sesi karşıladığını çok açık bir şekilde belirtir:¹

Nevâyî Türkçesiyle

Ve yâî mişâl üç hareketdin artuğ tapılmas: **béz** [BYZ بيز] ki Sart qudûd dér ve **biz** [BYZ بيز] ki mâ ve nahnu ma'nası biledür ve **bîz** [BYZ بيز] ki direfş dérler. Yana bir mişâl, **tér** [TYR تير] ki térmek ma'nası biledür ve **tîr** [TYR تير] ki andın raqîqdür. Oldur ki Sartlar anı 'arağ ve xoy dérler. Ve **tîr** [TYR تير] ki barıdın arıqdur, oğ ma'nası biledür. Ve bu nev' alfâz köp üç hareket bile vaz' qılıpdurlar ki hâlâ şâyi'dür.

Türkiye Türkçesine çevirisiyle

Ve yâî örnek ise üç harekeden; ünlü niteliğinden fazla bulunmaz. **béz** ki, Sart qudud “bez (salgı oluşturan organ, gудde)” der, **biz** “biz” mânası iledir ve “bayrak, sancak” dedikleri **bîz**. Başka bir örnek, **tér** “dermek, toplamak” mânası

* Koç Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı / 2007-2009 Michigan State University (MSU)'da Konuk Hoca. Bu yazının daha eski ve kısa bir bölümü Timur Kocaoğlu tarafından “Ali Şir Nevâyî'nin Türkçe Ünlü Sesler Üzerindeki Açıklamaları ve Türkçe'de Kapalı e/i Meselesi” adlı bildiri ile şu konferansta sunulmuştu: Nevâyî'nin 500 Ölüm ve 560 Doğum Yıl Dönümleri Anma Toplantısı, Türk Dil Kurumu (Ankara), 24-26 Eylül 2000 (Bu kitap TDK tarafından 2004 sonunda yayımlandı).

¹ Ali Şir Nevâyî, **Muhâkemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi)**. Haz. F. Sema Barutçu Özönder. Ankara: TDK, 1996; s. 175, 210. Metinde Sayın Sema Barutçu Özönder'in metin transkripsiyonundan “é” ve “ü” ünlü seslerini göstermek bakımından ayrıldım; Özönder çeviride “é” ünlü sesini doğru olarak göstermiş, ama nedense metin transkripsiyonunda bu kapalı “é”leri gözardı etmiş? Arapça **kaf** harfini “q” ve spiral “hı” harfini ise x harfiyle yazdım.

iledir ve **tîr** ondan daha incedir, Sartların ‘araq, xoy “ter” dedikleri budur. Ve **tîr** hepsinden zayıftır, “ok” mânası iledir. Bu tür sözler hep üç nitelik ile ortaya konulmuşlardır, hâlâ duyulur.

Yukarıdaki parçada görüldüğü gibi, Nevâyî Çağatay Türkçesinde Arapça “y” harfiyle yazılan üç ayrı ünlü sesi açıkça gösteriyor: Bunlar Türkçenin temel ünlü fonemleri olan **é** (kapalı e) ve **i** ile Farsça uzun **î** ünlü sesleridir.² Nevâyî’nin özellikle Arapça yazılışları aynı olan “salgı oluşturan organ, beze” anlamındaki **béz** kelimesiyle birinci çokluk zamiri **biz** kelimelerindeki **é** (kapalı e) ve **i** ünlü seslerini birbirilerinden ayırdetmesi çok önemlidir. Nevâyî’nin Türkçedeki **é** ve **i** ünlü seslerinin Arapça “y” (ﺀ) harfiyle yazılışı üzerinde böyle dikkatle durması, bizim bu bildiride ileri sürdüğümüz bir varsayımı (teoriyi) desteklemektedir. O varsayım da şudur: Göktürk metinlerinden başlayarak, Eski Uygur ve Arap alfabeli metinlerde genel Türkçedeki geniş e ünlü sesi çoğunlukla Orhun alfabesinde a ve geniş e ünlü seslerini karşılayan harfle, Eski Uygur alfabesinde de a ve geniş e ünlü seslerini karşılayan **ﺀ** harfiyle ve Arap alfabesinde de, kelime başında **elif** ¹ veya ortada **hemze** ² harfleri ile gösterilirken veya hiç yazılmazken, kapalı **é** ünlü sesi genellikle Orhun alfabesindeki **ı** ve **i** ünlü seslerini karşılayan **ﻯ** harfiyle, Eski Uygur alfabesinde yine **ı**

ve **i** ünlü seslerini karşılayan harfle **ﻯ** ve Arap alfabesinde **ı** ve **i** ünlü seslerini karşılayan **ﺀ** harfiyle yazılmıştır. Arap alfabeli Türkçe metinlerdeki bu yazım daha önceleri başka alfabelerle yazılmış Türkçe metinlerdeki bir yazım (imla) geleneğini devam ettirmektedir. Göktürk, Eski Uygur ve Arap alfabeleriyle yazılı Türkçe metinlerde devam eden bu yazım geleneğine göre, açık e ünlü sesinden belirgin olarak ayırt etmek için kapalı **é** ünlü sesi, **i** ünlü sesini karşılayan bir harfle yazılır. Bu yazım arkasındaki asıl amacın, Türkçedeki geniş e ile kapalı **é** ünlü seslerinin aynı harfle yazılmaması olduğunu kuvvetle tahmin edebiliriz.

Türk dili üzerinde çalışanlar arasında Sir G. Clauson, N. A. Baskakov, E. R. Tenişev genel Türkçede kapalı **é** ünlü sesi ile birlikte 9 aslı ünlü ses kabul ederler.³ Gerek Sir G. Clauson, gerekse J. Eckmann Eski Türkçe ve Orta Türkçe metinler üzerinde yaptıkları çalışmalarında bu metinlerde hem “**i**” hem de “**é**” ünlü seslerini karşılayan Arapça (ﺀ) harfiyle yazılmış olan kelimelerde kapalı **é** ünlü sesini özellikle göstermeye çalışmışlardır.⁴

Ancak, Türkiye’de yayınlanmış olan Orta Türkçe ve Çağatayca metin transkripsiyonlarında Arapça “y” **ﺀ** harfinin ünlü ses karşılığı olarak yalnızca **i**

² Nevâyî bu eserinde Türkçedeki **ı** ile **i** ünlü sesleri arasındaki ayrılığa değinmek gereği duymamış, bunun sebebi kalın ünsüz sesleri karşılayan q (ق), s (ص), t (ط) gibi harflerden sonra y (ﺀ) harfiyle karşılanan ünlü sesin **ı** olarak okunacağı olabilir?

³ Sir G. Clauson, **Turkish and Mongolian Studies**. London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1962, s. 83, 84; N. A. Baskakov, **İstoriko-tipologičeskaya fonologiya tyurskix yazıkov**. Moskova: Nauka, 1988, s. 15; E. R. Tenişev (ve başkaları), **Sravnitel’no-istoričeskaya grammatika tyurskix yazıkov: fonetika**. Moskova: Nauka, 1984, s. 17.

⁴ Sir G. Clauson, **An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth Century Turkish**. Oxford: Oxford, 1972; J. Eckmann, **Chagatay Manual**. Bloomington: Indiana University, 1966; J. Eckmann, **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar** (Haz. O. F. Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996.

yazılmakta ve kapalı é gösterilmemektedir.⁵ Yalnız Orta Türkçe ve Çağatayca metinlerin transkripsiyonunda değil, Eski Anadolu Türkçesi metinlerin transkripsiyonunda da genel bir kural olarak Türkiye’de kapalı é yerine i ünlü sesi tercih edilmektedir. N. Yüce ise, Mukaddimetü’l-Edeb üzerine yaptığı çalışmasında bu metinde kapalı é ünlü sesini ister “y” (ى) harfi ile yazılmış olsun, isterse yazılmamış olsun transkripsiyonda gösterir.⁶

F. S. Xakimzyanov Volga Bulgar kitabeleri üzerinde yaptığı çalışmalarında kapalı é ünlü sesinin varlığına işaret eder ve metin transkripsiyonlarında é işaretini kullanır. Ancak, daha sonra T. Tekin kendisinden önce bu konuda çalışmalar yapmış olan Xakimzyanov’un çalışmalarından söz etmeden yayınladığı Volga Bulgar kitabeleri metninin transkripsiyonunda Xakimzyanov’un kapalı é ile gösterdiği bütün ünlü sesleri normal i işareti ile karşılar.⁷ Eski Sovyetler Birliği ve Tataristan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan’da yayınlanmış olan metin çalışmalarında kapalı é ünlü sesi gösterme geleneği devam etmektedir. Talat Tekin başka çalışmalarında da Türkçede en eski dönemlerden beri var olan kapalı é sesini sürekli olarak normal i harfiyle yazmaktadır. Böylece, Sayın Talat Tekin Türkçenin kapalı é sesi meselesinde transkripsiyon (ses aktarımı) değil, transliterasyon (harf aktarımı) yöntemine başvurmaktadır.⁸

Genel Türkçedeki kapalı é ünlü sesi meselesi üzerindeki tartışma ve incelemelerde Göktürk, Eski Uygur ve Arap alfabeleriyle yazılmış metinlerden örnekler seçildiği halde, 14.üncü yüzyılda Latin alfabesiyle yazılmış Codex Cumanicus metninden örnekler bugüne kadar gözardı edilmiştir. K. Grønbech yayınladığı Codex Cumanicus sözlüğünde kapalı é ünlü sesini göstermezken, Sir G. Clauson ise Etimolojik sözlüğünde kapalı é ünlü sesini transkripsiyonlar.⁹

Codex Cumanicus üzerinde bugüne kadar çalışmış olan H. J. Klaproth, G. Kuun, W. Radloff, W. Bang, V. Drimba, D. Monchi-zadeh, A. Bodrogligeti, J. Németh, A. Tietze, M. Mollova , A. von Gabain, A. Caferoğlu, S. Çağatay, A. N. Garkavets, L. Ligeti, L. Rásonyi, P. Golden ve başkalar Codex Cumanicus metninde kapalı é ünlü sesinin her zaman Latince e harfiyle yazıldığını, buna karşılık geniş e ünlü sesinin ise, çoğunlukla Latince a harfiyle, bazen de e harfiyle yazıldığına dikkati çekmişlerdir.

Codex Cumanicus metninin transliterasyon, transkripsiyon ve Türkçe çeviri olarak yeni yayımını hazırlarken, gerek Vulgar Latince (İtalyanca-Latince), Farsça, Kumanca ve Kumanca-Orta Almanca sözlük listelerinde, gerekse de bilmeceler ve

⁵ K. Eraslan, “Çağatay Şiiri” **Türk Dili Dergisi** (Türk Şiiri Özel Sayısı II), sayı: 415-417 (1986), s. 564-718; K. Eraslan, **Ali Şîr Nevâyî: Nesâyimü’l-Mahabbe min Şemâyimi’l-Fütüvve**. İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1979; B. Yücel, **Bâbü’r Divânı**. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1995; Y. Karasoy, **Şiban Han Divânı**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998; v.b.

⁶ N. Yüce, **Mukaddimetü’l-Edeb**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988.

⁷ F. S. Xakimzyanov, **Yazık epitafii voljskix bulgar**. Moskova: Nauka, 1978; F. S. Xakimzyanov, “Bulgarskiy yazık” **Yazık mira: tyurskie yazıkı**. Bişkek: Kırgızistan, 1997, s. 47-52; karşılaştırım → T. Tekin, **Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988.

⁸ Talat Tekin, **Orhon Yazıtları**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988; Talat Tekin, **Orhon Türkçesi Grameri**. Ankara: kişisel yayın, 2000.

⁹ K. Grønbech, **Komanisches Wörterbuch** (Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus). Kopenhagen: Einar Munksgaard, 1942; Sir G. Clauson, **An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth Century Turkish**. Oxford: Oxford, 1972.

Hıristiyanlığa ait dini metinler bölümünde kapalı é ünlü sesinin Latince ve Orta Almanca e harfiyle düzenli olarak yazıya geçirildiğini görüyoruz.¹⁰ Aşağıda verilen örneklerde Kuman Türkçesindeki kapalı é ünlü sesinin Latince “e” harfiyle, buna karşılık geniş e ünlü sesinin ise Latince “a” harfiyle karşılandığı ve bunun da genel bir yazım (imla) kuralı olduğu açıkça belli oluyor:

<u>sayfa:satır</u>	<u>Latince</u>	<u>Farsça</u>	<u>Kumanca</u>
1:7	audio audio <i>işitirim</i>	mesnoem mēšnowām <i>işitirim</i>	eziturmen éşitürmen <i>işitirim</i>

Codex Cumanicus’un başında üç dilli sözlük bölümündeki sütunlardan birincisinde Latince, ikincisinde Farsça ve üçüncüsünde ise Kuman Türkçesi kelimeler yazılmıştır. Yukarda ve aşağıdaki kelime listesinde ilk satırdaki normal harfler Codex metninin transliterasyonunu, ikinci satırdaki koyu harfler transkripsiyonu ve üçüncü satırdaki italik harfler ise Türkiye Türkçesi anlamı vermektedir (kelimelerin önündeki ilk sayı sayfa ve : işaretinden sonraki sayı ise satır numarasını gösteriyor):

2:10	esitcay éşitkey <i>işiteyim</i>	88:25	etmac étmek <i>ekmek</i>
3:10	esitchay ~ esitkay éşitkey <i>işiteyim</i>	87:15	eyarçi éyerçi <i>eyerci</i>
4:2	esitticersa éşittik érse <i>işittik ise</i>	80:22	sahar şeker <i>şeker</i>
4:4	esittilarersa éşittiler érse <i>işittiler ise</i>	71:16	cheza kéçe <i>gece</i>
78:27	eu éw <i>ev</i>	71:25	chezæ kéçe <i>gece</i>
82:17	elac élek <i>elek</i>	71:19	tank ^{er} rtæ tañ érte <i>sabahleyin, tan vakti</i>
89:2	terak térek <i>ağaç</i>	70:22	tolamac tölemek <i>ödemek</i>

¹⁰ Codex Cumanicus metninin transliterasyon olarak yayımını Romanyalı dilci Drimba gerçekleştirdi: Vladimir Drimba. *Codex Cumanicus: Édition diplomatique avec Fac-Similés*. Bucarest: Editura Enciclopedica, 2000; 296 sayfa + 166 sayfalık tıpkıbasım

70:13	t�ur� t�re <i>kanun, t�re</i>	68:22	chizilar kiçiler <i>k�iç�kler</i>
70:6	tengri t�nri <i>tanrı</i>	66:6	medan m�nden <i>benden</i>
69:7	tegma t�gme <i>hepsi, b�t�n</i>	66:12	bixdam bizden <i>bizden</i>
63:19	neza n�çe <i>kaça?, ne kadar?</i>	66:18	sendan s�nden <i>senden</i>
62:10	eygirac �ygirek <i>daha iyi, iyice</i>	67:1	menim m�nim <i>benim</i>

Yukardaki  rneklerin açıkça g sterdiği gibi, s zl k b l m n n İtalyan derleyicileri Kumanların ağzından duydukları Kuman T rkesi teleffuzunu 13-14. yüzyılda kullanılan Latin alfabesiyle yazıya geçirirken, geniş “e” ve kapalı “ ” ünlü seslerini birbirinden ayırdetmek için Kumanca kapalı “ ” ünlü sesini Latince “e” harfiyle, buna karşılık Kumanca geniş “e” ünlü sesini ise Latince “a” harfiyle karşılamaya  zen göstermişler.

Bu yüzden, genel Türkçe’de kapalı   ünlü sesi, bu ünlü sesin temel bir fonem mi, yoksa i ünlü sesinin bir varyasyonu (alofonu) mu olduğu konusunda bundan sonraki tartışma ve incelemelerde Codex Cumanicus’un Latin alfabesiyle yazıya geçirilmiş metninin göz önünde bulundurulacağına inanıyorum. Hele Codex Cumanicus’taki kelimeler ve metinlerin İtalyan tüccarları ve Alman Fransızkan misyonerleri tarafından yazıya geçirildiğini d ş n rssek, daha çok kulaktan duyularak kağıda dökülen bu metinde kapalı   ünlü sesinin ayrı bir fonem olarak varlığı daha da öne çıkmış olur.¹¹

Avrupa’da 16, 17 ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Türkçesi  zerine yayınlanmış sözlük ve gramer çalışmalarında Türkçe kelimelerin Latin harfleriyle yazılışları üzerinde yapılacak karşılaştırmalı bir incelemeyle de, Türkiye Türkçesinde kapalı   ünlü sesinin oldukça yakın yüzyıllara kadar konuşma dilinde saklandığı ortaya konulabilir. Mesela, Meninski’nin 1680’de yayınlanmış olan **Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae Arabicae Persicae** sözlüğünde Osmanlı imlasında y harfiyle **gice** كيجھ olarak yazılan kelimenin konuşma dilinde **gece** (*vul. g’eğe*) olarak söylendiği

¹¹ O. N. Tuna’nın İstanbul’daki Türkoloji konferanslarının birinde verdiği bildiride Codex Cumanicus’un belki daha önce Arap alfabesiyle yazılmış metni bulunduğu tezini ileri sürdüğünü duyudum, ancak onun bildiri metni basılmadığı için bu tezinin ayrıntısını bilmiyorum.

belirtilmiştir.¹² Eski Anadolu Türkçesi metinlerin transkripsiyonunda aslında kapalı é ünlü sesini barındıran ancak y *ç* harfiyle yazılan kelimelerdeki bu ünlü ses de, bir çok araştırmacı tarafından yalnızca **i** olarak gösterilmektedir.

Ali Şir Nevâyî bundan 504 yıl önce, Arap yazısıyla yazılışları aynı olan **bez** ve **biz** kelimelerindeki ünlü seslerin birbirilerinden ayrı olduklarına dikkatimizi çekerek, Türkçedeki kapalı é ünlü sesinin varlığını önemle belirtme gereğini duymuştu.

Nevâyî'nin **Muhâkemetü'l-Lugateyn** adlı eserinden 166 yıl kadar önce Latin alfabesiyle yazılmış Codex Cumanicus ve daha başka eserlerdeki yazımı (imlayı) da göz önünde bulundurursak, Türkiye'de yayımlanmış olan gerek Orta Türkçe ve Çağatayca metinlerin transkripsiyonunda kapalı é ile gösterilmesi gerekirken, yanlış olarak **i** ünlü sesiyle yazılan bazı kelimelerden örnekler vermek istiyorum [Türkçe kökenli olmayan kelimeler Ar. (Arapça) veya Fr. (Farsça) olarak gösterilmiştir]:

<i>Yanlış Transkrip- siyon:</i>	<i>Doğru Transkrip- siyon:</i>	<i>Anlamı:</i>
bil	bél	bel
bir-	bér-	vermek
biş	béş	beş
çiçek	çécek	çiçek
çihre	çéhre <i>Fr.</i>	çehre, yüz
çik-	çék-	çekmek
çikke	çékke	kenar
çiksiz	çéksiz	sonsuz
çit	çét	taşra, dış
di-	dé-	demek
dik	dék	gibi
diyın	déyin	kadar
i'tibâr	é'tibâr <i>Ar.</i>	i'tibâr
içki	éçki	keçi
idi	édi	idi
ig-	ég-	eğmek
ige	ége	sahip, iye
iger	éger	eğer
igri	égri	eğri
ihsân	éhsân <i>Ar.</i>	ihsân
ihtimâl	éhtimâl <i>Ar.</i>	ihtimâl
ihtirâm	éhtirâm <i>Ar.</i>	ihtirâm
ihtiyâc	éhtiyâc <i>Ar.</i>	ihtiyâc
ik-	ék-	ekmek
iken / ikin	éken	iken
ikin	ékin	ekin
<i>Yanlış Transkrip-</i>	<i>Doğru Transkrip-</i>	

¹² Franciscus à Mesgnien Meninski, **Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae Arabicae Persicae. Lexicon Turcico – Arabico-Persicum. I-VI.** [İlk baskı → 1680; yeni baskı 6 cilt olarak → İstanbul: Simurg Kitabevi, 2000).

<i>siyon:</i>	<i>siyon:</i>	<i>Anlamı:</i>
il	él	halk, ülke
ilçi	élçi	elçi
ilt-	élt-	götürmek, taşımak
im-	ém-	emmek
im	ém	ilaç, aşı
imçek	émçek	meme
imes	émes	değil
imgek	émgek	emek, çaba
imiş	émiş	imiş
imle-	émle-	ilaçlamak, aşılama
iñ	éñ	en (sıfat derecesi)
in	én	en, genişlik
indi	éndi	şimdi
iñek	éñek	çene
ir	ér	er (erkek), koca
irdi	érdi	idi
irgiş-	érgeş-	izlemek, takip etmek
iri-	éri-	erimek
irk	érk	özgürlük
irkek	érkek	erkek
irse	érse	ise
irte	érte	erken, yarın
irtek	értek	hikaye, masal
irür	érür	-dir
is	és	akıl, us, hatır
is-	és-	esmek
ise	ése	ise
isiz	ésiz	yazık, maalesef
iski	éski	eski
işek	éşek	eşek
işik	éşik	kapı
işit-	éşit-	işitmek
it	ét	et
it-	ét-	etmek, yapmak
itik	étik	çizme
itken	étgen	etmiş
iy	éy	ey
iz-	éz-	ezmek
kibi	kébi	gibi
kiç	kéç	geç
kiç-	kéç-	geçmek
kiçe	kéçe	gece
kikse	kékse	yaşlı
kil-	kél-	gelmek
kiñ	kéñ	geniş
kirek	kérek	gerek
<i>Yanlış</i>	<i>Doğru</i>	
<i>Transkrip-</i>	<i>Transkrip-</i>	

<i>siyon:</i>	<i>siyon:</i>	<i>Anlamı:</i>
kis-	kés-	kesmek
kit-	két-	gitmek
kiz	kéz	zaman, vakit, defa
min	mén	ben
ni	né	ne
nice	néçe	nasıl, ne kadar
niçük	néçük	nasıl, ne kadar
niçün	néçün	niçin
nidin	nédin	neden
sikkiz	sékkiz	sekiz ¹³
sin	sén	sen
sip-	sép-	sepmek
siv-	sév-	sevmek
siz-	séz-	sezmek, duymak
şi'r	şé'r Ar.	şiiir
şir	şér Fr.	arслан
tig-	tég-	değmek, dokunmak
tigirman	tégirman	değirmen
tilbe	télbe	deli
timir	témir	demir
tiñ	téñ	denk, eşit
tiñiz	téñiz	deniz
tiñri	téñri	tanrı
tipe	tépe	tepe
tir-	tér-	dermek, toplamak
tiri	téri	deri
tirle-	térle-	terlemek
tişik	téşik	delik, deşik
tiz	téz	tez, çabuk, âcil
yi-	yé-	yemek
yiç-	yéç-	soyunmak, çözmek
yil	yél	yel, rüzgar
yir	yér	yer
yit-	yét-	yetmek, ulaşmak
yiti	yeti	yedi
yitiş-	yétiş-	ulaşmak
yitkür-	yétkür-	ulaştırmak
yitmiş	yétmiş	yetmiş (sayı)

Yukarıdaki listede é (kapalı e) ile yazılması gerekirken, i ile yazılmış bazı Çağatay Türkçesi metin transkripsiyonlarından örnekler verelim:¹⁴

¹³ Yine Türkiye'deki Çağatayca metin yayınlarında bazı çift ünsüzlü sayı adları da **sikiz** (< **sékkiz** yerine), **toquz** (< **toqquz** yerine), **yiti** (< **yétti** yerine) olarak yanlış transkripsiyonlanıyor.

¹⁴ Çeşitli çalışmalardan örnekler verilirken kullanılmış olan klasik transkripsiyon alfabesinin yerine bazı değişiklikler yapıldı: ق harfi q ile, خ harfi x ile karşılandı. Başka altı noktalı veya çizgili s, z, d gibi transkripsiyon harfleri ise, normal s, z, d harfleriyle yazıldı. Metin örneklerinde yanlış yazılmış kelimeler koyu punto ile dizildi.

Prof. Kemal Erarslan transkripsiyonu (Nevâyî'den):

“Ve **min** nezzâre qılır **irdim**. Çün **yimekdin** fâriğ boldı, **miniñ** sarı baqıp fasîh til bile **didi** kim yâ Ahmed...”¹⁵

Bu parçada geçen “min” (ben) kelimesinin **mén**, “irdim” (idim) kelimesinin **érdim**, “yimek” (yemek) kelimesinin ise **yémek**, aynı şekilde **miniñ**'in “ménéñ” ve didi'nin ise “dédi” olarak düzeltilmeleri gerekir.

Prof. Kemal Erarslan transkripsiyonu (Sekkâkî'den):

“**Sivünsün** xusrev-i cālî-güher Sultân Uluğ **Big** kim
Şehen-şeh Şährux **Big tig** şeh-i Xusrev-nişân **kildi**”¹⁶

Yukardaki beyitte “sivünsün” (sevinsin) kelimesinin **sévünsün**, “Big” (Bey) kelimesinin **Bég**, “tig” (dek, gibi) kelimesinin **tég**, “kildi” (geldi) kelimesinin **kéldi** olarak düzeltilmesi gerekir.

Prof. Recep Toparlı transkripsiyonu:

“**Ni** sözni sözler **irse** haqdur yaqîn uşol söz

.....

Suxnân u **il** olsa bolğay uşanda mülzem

.....

Ârî xavassa **birür** xâsiyyet ism-i a^czam”¹⁷

Yukardaki dizelerde “ni”, “irse”, “il”, “birür” olarak geçen kelimelerin **né**, **érse**, **él**, **bérür** olarak düzeltilmesi gerekir. Sayın Recep Toparlı bu çalışmasının başında “Ses Bilgisi Özellikleri” adlı bölümde şunları yazıyor:

“**e>i** **değişmesi**: Metnimizdeki Türkçe kelimelerin bütün **i** sesleri aslî durumlarını korumuşlardır. Bunun yanında **e** sesinin de çok az da olsa **i**'ye dönüştüğü görülmüştür. Aslında **e** oldukları hâlde metnimizde **i** ile yazılanlara örnek olarak şunları verebiliriz: **iw** G/84, **ni** 17 K/16.”¹⁸

Sayın Recep Toparlı'nın yukardaki ifadesi açık değil; onun “e” ve “i” seslerinden Türkçenin (Çağatay Türkçesinin) hangi seslerini belirtmek istediği anlaşılıyor. Çünkü Çağatay Türkçesinde iki ayrı “e” sesi vardır; biri normal **e** harfiyle transkripsiyonlanan “açık e” (yazmalarda bu ses harfsiz olarak gösterilir), diğeri ise **é** harfiyle gösterilen “kapalı e” sesidir (yazmalarda genellikle **ç** harfiyle yazılır) ve **i** ise apayrı bir sestir. Herhalde, Sayın Recep Toparlı yukardaki parçada Çağatayca imla (yazım) ile Çağatay Türkçesinin “sesleri” meselesini birbirine karıştırıyor. Galiba şöyle demek istiyor: “Çağatay Türkçesinin kapalı **é** sesi Harezmi Divanında çoğunlukla **ç** harfiyle gösterilmeden harfsiz olarak yazılıyor, ancak bazı kapalı **é**'ler ise **ç** harfiyle yazılmış: **iw** ve **ni** gibi”. İmla meselesi ayrıdır, bir dilin sesleri ise apayrı bir meseledir. İmlaya bakarak bir dilin seslerini belirlemeye kalkarsak çok yanlış sonuçlara ulaşırız. Çağatay ve Anadolu Türkçelerinin Arap alfabelerinde **ı**, **ö**, **ü** sesleri için ayrı harfler olmadığı halde, biz Çağatayca ve Anadolu

¹⁵ Kemal Erarslan, **Alî Şîr Nevâyî: Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütuvve**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979; s. 200.

¹⁶ Kemal Erarslan, **Mevlâna Sekkâkî Divânı**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999; s. 110.

¹⁷ Recep Toparlı, **Hârezmlî Hafız'ın Divanı**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998; s. 90-91.

¹⁸ Recep Toparlı, a.g.e.; s. 29.

Türkçesi metinleri transkripsiyonlarken, ayrı bir harfle gösterilmemiş olan bu sesleri **ı, ö, ü** harfleriyle yazıyor ve bu sesleri böylece **i, o, u** seslerinden ayırt ediyoruz, değil mi?

Sayın Recep Toparlı bu çalışmasında her hangi bir harfle gösterilmemiş olan (ya'ni **ı** harfisiz yazılmış olan) böyle kapalı **é** seslerini normal **e** harfiyle transkripsiyonlamış. Bu durumda ise, hangi “e”lerin normal “açık e”, hangilerinin ise “kapalı e” olduğu anlaşılmıyor. Demek, sayın araştırmacı burada **transkripsiyon** (ses aktarımı) yönteminden ayrılarak **transliterasyon** (harf aktarımı) yöntemine geçiyor.

Zühal Kargı Ölmez transkripsiyonu:

“Her qaysısı bir türlük ve bir dürüst i^ctibār qılğu **dek** tārīx bolsa **irdi** yaxşı bolur **irdi tip** ötün qıldılar **irse**..... Teñri bizge **berdi**.”¹⁹

Yukardaki metnin transkripsiyonunda Çağatay Türkçesinin sesleri açısından önemli tutarsızlıklar var: “dek” ve “berdi” kelimelerinde “kapalı e” yerine “geniş e”, “irdi” ve “tip” kelimelerinde ise, “normal i” harfi kullanılmış. Bu kelimelerin **dék, érdi, tép, érse** olarak düzeltilmesi gerekir. Ancak, buradaki sorun, yalnızca transkripsiyon meselesi değil, aynı zamanda da Çağatay Türkçesinin ünlü seslerini çok yanlış bir şekilde algılama problemidir. Sayın Zühal Kargı Ölmez bu çalışmasının başındaki “Ses Bilgisi” bölümünde şunları yazıyor:

“**e > i**: Kök hecedeki **e** sesi Çağataycada **i**'ye değişir. Ancak metnimizde düzenli bir **e > i** değişikliği görülmez. Aynı sözcük bu değişikliği yansıtacak biçimde ile yazıldığı gibi, **ı** sesi gösterilmeksizin de yazılmaktadır. Metni kurarken yazımı yansıtmayı amacıyla, **ı** 'nin yazılmadığı sözcükleri **e** ile okuduk.”²⁰

Yukardaki alıntıdan anlaşıldığı gibi, Çağatayca metinlerin yazımı (imlası) ile Çağatay Türkçesinin ünlü sesleri birbirine karıştırılmaktadır. Sayın araştırmacının belirttiği gerçekte yalnızca bir yazım meselesidir, bu hiç bir zaman Çağatay Türkçesinin ünlü seslerini ifade etmez. Yukardaki alıntıdaki en önemli yanlışlık “**e > i**: Kök hecedeki **e** sesi Çağataycada **i**'ye değişir.” cümlesidir. Çağatay Türkçesinde kök hecedeki **e** sesi (bu hangi **e** sesidir: kapalı **e** mi yoksa açık **e** mi?)'nin **i**'ye değiştiğini nereden çıkarıyoruz? Herhalde sayın araştırmacı şöyle demek istiyor: “Kök hecedeki **kapalı e** (**é**) sesi imlada çoğunlukla Arapça **ı** harfiyle yazılır”. Bu bir yazım meselesidir. Yoksa, Çağatay Türkçesinde bir **e > i** ünlü ses değişikliği yoktur. Sayın Zühal Kargı Ölmez'in yayınladığı **Şecere-i Terākime** metninde Çağatay Türkçesinde geleneksel olarak **ı** harfiyle yazılan **é** (kapalı **e**) sesi, bazı durumlarda **ı** harfi olmadan yazılmıştır; bu tamamen bir yazım (imla) meselesidir ve bundan “metnimizde bazı **i** sesleri, **e** sesine dönüşmüştür” gibi yanlış bir yorum çıkarmamak gerekir. Maalesef, Çağatay Türkçesi metinlerin transkripsiyonlanması yolundaki çalışmalarda “yazım (imla)” ile “ses bilgisi (fonetik)” birbirine karıştırılmakta ve bazı yazım özellikleri de yanlış olarak “ses değişiklikleri” diye algılanmaktadır.

Önal Kaya transkripsiyonu:

“**Kiçe ni** nev^c yumay kirpikiñ xayälide köz
Maña ki igne büter tañğa **tigrü** bister ara
.....

¹⁹ Zühal Kargı Ölmez, **Ebulgazi Bahadır Han. Şecere-i Terākime**. Ankara: Simurg, 1996; s. 109.

²⁰ Zühal Kargı Ölmez, a.g.e.; s. 47.

Hecr ara körgüz **disem** ol yüzni **dir**

.....
Dime nidin könlüne ārāmdur²¹

Yukardaki dizelerde geçen “kiçe”, “ni”, “tigrü”, “di-“ kelimelerinin **kéçe**, **né**, **tégrü**, **dé-** olarak düzeltilmesi gerekir.

Bilâl Yücel transkripsiyonu (Babur’dan):

“Bar tarīqı muña **min** aytay bil
Evvel ol yārniñ atını **digil**

.....
Haqdın andaç qulaq u til **yitkey**
Andın işitkey aña °arz **itkey**²²

Yukardaki beyitlerde “min”, “digil”, “yitkey” ve “itkey” kelimelerinin **mén**, **dégil**, **yétkey**, **étkey** olarak düzeltilmesi gerekir.

Bir başka transkripsiyon yanlış ise, Çağatay Türkçesi şairi Babur’un adının Türkiye’de yanlış olarak **Babür** diye yazımıdır. Türk ünlü uyumuna aykırı “Babür” yazımı ve söylenişi tamamen bir Anadolu yorumudur. Bu adın doğrusu kalın u ile yazılan ve söylenen **Babur** olmalıdır. Bilal Yücel de Türkiye’deki bu yanlış yazım ve söyleşiye dayanarak bu çalışmasında Babur’u yanlış olarak **Babür** diye transkripsiyonlamaktadır:

“Yārga quldur **min diğec Bâbüri** rüsvā **iyledi**
Tiñri **min dik** bendesini qılmasun rüsvā yana.”²³

Yukardaki beyitte yanlış yazılan “Babür” kelimesinin **Babur** olarak ve “min”, “diğec”, “iyledi”, “dik” kelimelerinin de **mén**, **déğec**, **éyledi**, **dék** olarak düzeltilmeleri gerekir.

Yakup Karasoy transkripsiyonu:

“Salma könlün qardaşım **ir** kişiğe mundaç tüşer
İr uşoldur biliñiz taqdîr-i Haqqa sabr **iter**”²⁴

Yukardaki beyitte, “ir” ve “iter” kelimelerinin **ér** ve **éter** olarak düzeltilmesi gerekir.

Yukardaki örneklere karşı, aşağıda örneklerde ise, Çağatay Türkçesindeki é (kapalı e)’ler doğru bir şekilde transkripsiyonlanmıştır:

Ülkü Çelik Transkripsiyonu (Nevâyî’den):

“**kéçe** aña bolmasun **dében** bīm
bérđiñ nergiske meş°al-ı sīm.

.....
éyleb bu ata anağa peyvend
üç kıldiñ aralarında ferzend
.....

²¹ Önal Kaya, **Alî Şîr Nevâyî. Fevâidü'l-kiber**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996; 26-27.

²² Bilâl Yücel, **Bâbüri Divânı**. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1995; s. 106, 107.

²³ Bilâl Yücel, a.g.e.; s. 128.

²⁴ Yakup Karasoy, **Şiban Han Divânı**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998; s. 111.

bizdin **né** ki **kélse** bī-cihetdür
séndin né ki bolsa maslahatdur

.....
 ol aldı **méni** vü üyge **kétti**
 ol **yérge yétişti** iş ki **yétti**”²⁵

Yukardaki beyitlerde **kéçe**, **dében**, **bérdin**, **éyleb**, **né**, **kélse**, **séndin**, **mén**, **két**, **yérge**, **yétiş-** kelimeleri doğru transkripsiyonlanmıştır. Sayın Ülkü Çelik’i burada kutlamak gerekiyor. Ancak, sayın araştırmacı Çağataycadaki nazal n sesini “ng” (üstü kavisli) çift harfiyle transkripsiyonluyor, bunun tek harfli **ñ** ile transkripsiyonlanması daha iyi olur.

Macar asıllı Türkolog János Eckmann’ın yayınladığı Gadā’i divanından bir kaç beyti “kapalı e” ile “açık e”lerin birbirinden nasıl ayırıldığını göstermesi bakımından buraya alalım (Prof. Eckmann Amerika’da yayınladığı bu çalışmada “geniş e” sesini **ä**, “kapalı e” sesini ise **e** transkripsiyon harfleriyle göstermiştir. Biz ise, ondan aldığımız örneklerde **ä** yerine normal **e**, **e** yerine ise **é** harflerini kullandık. Yine **č** yerine **ç** ve **š** yerine **ş** kullanıldı):

Séver cānım, **bégim**, xānım, umēdim,
 °Āzīzim, dilberim, bizni unutma.

.....
 Her ğam ū derdē ki **kélse** yār sarıdın maña,
 Cānuma minnet, valē nétsün kişi aġyār [ile]?

.....
 “**Séndin né** yaşuray, susamış dur köñül basē
 La^clın üçün ki manba^c-i āb-ī zulāl **érür**.”²⁶

Bundan sonra, Eski Türkçe (Göktürk ve Eski Uygur), Orta Türkçe (Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Eski Anadolu Türkçesi) dönemlerine ait eserlerin transkripsiyon metinlerinin hazırlanmasında, genel Türkçenin bütün eski dönemleri ve bugün yaşayan yazı hem de konuşma dillerinde var olan kapalı **é** ünlü sesinin gösterilmesine önem verileceğini umarım.

-----

²⁵ Ülkü Çelik, **Alı Şir Nevāyi: Leyli vü Mecnün**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996; s. 30-33, 259.

²⁶ János Eckmann, **The Dīvān of Gadā’i**. Bloomington: Indiana University Publications, 1971; s. 20, 21, 77; bu çalışmanın Türkçe çevirisi: János Eckmann (çev. Günay Karaağaç), **Çağatayca El Kitabı**. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.